

Етапи становлення громадянського суспільства в Україні в контексті забезпечення легітимності політичної влади

Євген Цокур,

кандидат історичних наук,
докторант кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету
ім. М. Драгоманова

Проблематика дослідження історичних етапів становлення громадянського суспільства в Україні тісно пов'язана з питаннями здобуття легітимності владними інституціями, з процесами національного державотворення. Сучасні політичні реалії диктують необхідність вироблення нових методів та підходів до державотворення, легітимації влади, однак використання досвіду минулого не знімається з порядку денного: це можливість убезпечитися від повторення „вчорашніх” помилок.

Актуальною проблемою сучасної вітчизняної політології лишається дослідження історії формування теорії та практики розбудови громадянського суспільства в Україні. Необхідність теоретичного обґрунтування наявності сталої державницької традиції в нашій історії та легітимності чинної системи влади визначає практичну значимість даної проблеми. Протягом останніх років з цієї проблематики здійснено цілу низку досліджень. На нашу думку, чи не найпомітнішими з них стали праці С. Телешуна, О. Чувардинського, Г. Зеленько.

Складність визначення поняття „громадянське суспільство” та розмаїття теоретичних його концепцій наклали свій відбиток і на історичний аспект дослідження цього питання.

Джерела українського громадянського суспільства дослідники вбачають і в общинній моделі періоду Київської Русі (О. Чувардинський), і в специфічних формах самоорганізації, що склалися на українських землях в різні історичні періоди (Г. Зеленько), і в процесі модернізації (О. Михайлівська). Виходячи з неоднозначності оцінок особливостей та визначення періодів становлення громадянського суспільства в

Євген Цокур

Україні, маємо на меті представити й обґрунтувати власне бачення цієї проблеми.

Необхідно відзначити, що історичні етапи формування ідеї та інституцій громадянського суспільства в Україні багато в чому збігаються з періодами зростання політичної активності суспільства та періодами державотворення, відновлення державності. Пов'язано це, перш за все, з тим, що інституції громадянського суспільства можуть існувати та ефективно діяти лише за умов свободи, що відкриває можливість самореалізації особистості і суспільства, певного рівня розвитку політичної культури та суспільної свідомості, відповідних соціально-економічних і політико-правових умов. Складний шлях українського державотворення і тривалі періоди бездержавності зумовили і складність формування інституцій громадянського суспільства.

На нашу думку, можна виокремити чотири основні етапи українського державотворення, а, відповідно, й періоди інституалізації громадянського суспільства.

Першим за часом можна вважати слов'янський (додержавний) період і період Київської Русі. Його головною особливістю і результатом було зародження й утвердження у свідомості людей уявлень і переконання про можливість і необхідність фундації як владно-державних інститутів, так і общинно-суспільних інституцій, покликаних захищати їхні інтереси від зазіхань держави.

Другий період інституалізації громадянського суспільства в Україні охоплює XVI-XVII століття. Він характеризується зростанням національної свідомості, формуванням української політичної нації, посиленням елітаристської складової у формуванні громадянського суспільства, розширення його функцій і завдань. Цей період продемонстрував можливість поєднання інтересів, можливостей і прагнень як широких верств суспільства, представлених селянством, міщанами та козацтвом, так і еліти, що яскраво проявилось в подіях Визвольної війни 1648 - 1654 років. Однак це поєднання носило ситуаційний, тимчасовий характер і, зрештою, так і не призвело до формування інституцій громадянського суспільства на українських землях (хоча цими подіями і було закладено традиції національного державотворення та реалізації ідеї громадянського суспільства), а, навпаки, породило глибоке суспільне відчуження й протистояння. Його наслідком стала глибока криза легітимності, втрата державності та руйнація державотворчого потенціалу. Події цього періоду засвідчили небезпечність маніпулювання інтересами та настроями суспільства і неприпустимість споживацького підходу до використання інституцій громадянського суспільства. На жаль, в подальшій історії України ці перестороги не убезпечили владу та її представників від нових помилок і трагедій.

Третій період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на XIX і початок XX століття. Його ключовим моментом стали

події 1917 - 1919 років, коли вперше в історії на українських землях було офіційно проголошено незалежну державу. Бурхливі наступні події, вплив безлічі несприятливих внутрішніх і зовнішніх факторів звели нанівець державотворчі змагання українського суспільства. Проте ці події дали змогу продовжити і ще яскравіше означити державотворчі прагнення та потенціал українського суспільства.

Основною характеристикою інституалізації громадянського суспільства в Україні цього періоду стала певна безсистемність дій та намірів суспільства, еліти й політикуму. „...в українській історії були нечисленні періоди, коли інтереси місцевої еліти і суспільства збігалися, викликаючи появу масових виступів населення, на кшталт діяльності Центральної Ради у 1917-18 рр. Але у ході подібних виступів змінювалася інституціональна структура суспільства, навіть робилися спроби утвердження української державності, проте консолідації суспільства і політичної еліти практично не спостерігалось. Запроваджувані „чужими урядами” зміни негативно відображалися у суспільній свідомості і виробили інстинкт самозбереження, який полягає у закритості і несприйнятті будь-яких реформ, ініціатором яких виступала держава...”, - так оцінює специфіку державотворення та особливості формування інститутів громадянського суспільства в Україні Г. Зеленько [2].

Наслідком швидкого, але малоефективного залучення широких верст суспільства до процесу державного управління стала анархізація політичного, суспільного, економічного життя і втрата контролю над суспільно-політичними процесами. Надмірна романтизація та атмосфера безконтрольності не лише не сприяли фундації інститутів громадянського суспільства і широкому залученню громадськості до управління державою, а й навпаки — це посилювало індивідуалістичні, егоїстичні прояви. Українське суспільство не лише не скористалося (вперше за багато століть) нагодою реальної участі в державотворенні, державному управлінні, а своїми діями на довгі десятиліття дискредитувало й унеможливило реалізацію ідеї громадянського суспільства та власної державності. Події періоду визвольних змагань початку ХХ століття засвідчили, що далеко не завжди суспільство та його еліта готові сприйняти й реалізувати ідеї громадянського суспільства і державності. Безсистемне та безконтрольне залучення до державотворення верств суспільства, невідповідних до цього морально, інтелектуально і ментально, може завдати шкоди більшої, аніж будь-яка зовнішня агресія.

Владні амбіції громадянського суспільства — це не лише прагнення необмеженої свободи, а й, перш за все, відповідальність перед людьми, доля яких залежить від дій владних інституцій, незалежно від того, хто і як керує державною адміністрацією чи інститутами громадянського суспільства. До того ж, важко однозначно сказати, чи була суспільно-політична активність народу в цей період спрямована на конструктивну діяльність, чи була виразом хаотичної, неконтрольованої агресії, яка

Євген Цокур

нагромаджувалася за довгі роки і в цей час знайшла вдалий момент для максимального самозгубного прояву.

Події цього періоду можна вважати повчальними і застережливими стосовно того, яким чином не слід підходити до розбудови громадянського суспільства.

Інше актуальне питання, яке означили події того часу: чи взагалі може бути ефективною влада громадянського суспільства і чи це не суспільно-політичний міф, який у практичній площині політики реалізований бути не може? І чи є реальна альтернатива державі як формі організації суспільства та її владним функціям? Однозначної відповіді на ці питання на наявному емпіричному матеріалі та оціночних даних дати неможливо. Проблематика потребує більш зваженої та, по можливості, об'єктивної оцінки з боку науковців і суспільства, а не лише з боку зацікавлених сторін, які використовують згадані події для підтвердження своїх ідеологічних гасел і проєктів.

Ми свідомо не включаємо радянський етап історії України в періодизацію українського національного державотворення та реалізації ідеї громадянського суспільства. Та все ж мусимо зазначити, що час перебування України в складі СРСР теж привніс багато особливостей та ідей, які помітно впливають на можливість реалізації ідеї громадянського суспільства в сучасній Україні. Причиною цього, на нашу думку, є суттєві відмінності у стратегіях, цілях, завданнях та методах державотворення, управління, ставлення до особистості й суспільства, здійснення політики та реалізації владних повноважень, які були характерні для радянської доби, та пріоритетах і цінностях, що історично склалися в Україні.

Оцінки цього впливу дуже різні, що обумовлюється надмірною політизованістю проблеми, та все ж можна говорити про деструктивний вплив на становлення інститутів громадянського суспільства та взаємини держави і суспільства політичних інституцій радянського періоду. Замість проголошених з барикад і трибун принципів верховенства суспільних інтересів та цілей, суспільству силою нав'язувалася тоталітарно-репресивна модель взаємодії держави і громадянина, в якій громадянському суспільству, звісно, місця не було. Існували лише штучні суспільні інституції, які створювалися державою і слугували опорою адміністративно-репресивної системи. Поділ на законодавчу, виконавчу і судову владу мав умовний характер, оскільки вся повнота влади зосереджувалася в руках певного партійно-кримінального клану, котрий не підлягав жодному контролю з боку суспільства. Модель управління і державотворення залежала від ідеологічних, особистісних, ситуаційних чинників.

У постперебудовчий період (друга половина 1980-х років – початок 1990-х років) відбуваються суттєві зміни у статусі і формах відносин між державою і суспільством. Криза легітимності радянської моделі державотворення призвела до руйнації СРСР. Вона відкрила шлях

до розбудови національних систем суспільно-політичної взаємодії держави та особистості. Посередником у цих відносинах мали стати, природно, інституції громадянського суспільства. Проте „броунівський демократичний рух”, що активізувався в Україні в цей час, призвів до формування та посилення псевдогромадянських інституцій (номенклатура, криміналітет, клани тощо), які й захопили місце, яке мало належати громадянському суспільству у встановленні норм і правил державотворення та суспільно-політичного життя.

Четвертий період інституалізації громадянського суспільства в Україні припадає на наш час. Особливе поживлення наукового та суспільного зацікавлення ідеєю громадянського суспільства було помітним у перші роки після проголошення Україною незалежності, а також під час „помаранчевої революції” 2004 року та впродовж 2005 року. Це час, коли, можливо вперше в історії країни, з’явилась реальна можливість становлення інституцій громадянського суспільства.

Із здобуттям Україною незалежності та початком демократизації різних сфер суспільно-політичного, духовного, громадського життя, помітним стає розширення політичної участі суспільства в політичному управлінні й державотворенні. Однак суттєве зниження рівня життя та інші суспільно-політичні негаразди перших років незалежності призвели до того, що процес занепаду інститутів самоорганізації поза політичною сферою був обернено пропорційним самоорганізації за політичною ознакою (масова поява політичних партій і руйнування звичних неполітичних організацій). Поряд з політичними формами суспільної самоорганізації в Україні дещо пізніше відроджуються і з’являються нові незалежні громадські організації, які діють поза політичною сферою. „У цьому сенсі визначальну роль мала одна з основних її передумов – громадська самоідентифікація – система мотивацій суб’єкта, яка формується на основі певних ціннісних установок, політичних та соціальних орієнтацій. В українському суспільстві на початку - у середині 90-х рр. ХХ ст. глибока соціальна криза призвела до подальшого відчуження держави і суспільства. В ситуації кризового послаблення інтеграції та соціальної захищеності на перший план вийшли індивідуальні форми реагування, прагнення до суто індивідуальної вертикальної мобільності і соціального виживання за принципом „кожен сам за себе”, які реалізуються в діапазоні – від кримінальної поведінки до різноманітних форм підприємницької діяльності” [2].

Після проголошення незалежності України у серпні 1991 року постали найбільш реальні можливості та перспективи інституалізації громадянського суспільства. До цього спонукали і зростання національної свідомості, і формування нового бачення місця суспільства та особистості у державотворенні й держаному управлінні, і багато інших факторів. Проте формування лише номінально нової системи влади та прихід до неї „старої” партноменклатури призвело до економічної кризи й

Євген Цокур

поступового вихолощення ідеї незалежності та, відповідно, втрати можливості повноцінної реалізації ідеї громадянського суспільства. Після подій 1994 року поступово починає реалізовуватися ідея побудови моделі штучного громадянського суспільства, теоретичною та ідеологічною основою якої стали „надбання” та напрацювання радянського періоду, добре відомі представникам радянської номенклатури, які посіли ключові посади в новоствореній українській державі. Наслідком цього стала корпоративізація і систем управління державою, і економіки, й інституцій штучного громадянського суспільства. В результаті прогресивні заклики, ідеї та наміри періоду здобуття незалежності поступово перетворилися на неорадянську модель політичного управління та систему взаємодії держави і суспільства, вкотре виправдовуючи відомий вислів, що революції замислюють романтики, здійснюють прагматики, а їх результати використовують негідники. Десять років імітації державотворення призвели до вихолощення ідеї громадянського суспільства. Проте це не викоренило в суспільстві прагнення справедливості, яке лежить в основі як ідеї державності, так й ідеї громадянського суспільства.

Події другої половини 2004 – початку 2005 року знову актуалізували в Україні зацікавлення ідеєю громадянського суспільства і спонукали до процесу його інституалізації. Як і на початку 1990-х років, ініціатива знову належала переважно широким верствам. Проте, як і раніше, надії на швидкий результат виявилися марними. Причина — ті ж корпоративні інтереси, але вже нових управлінців.

Ідея громадянського суспільства, яка, здавалося б, стала ознакою оновленої моделі українського політичного життя, поступово потопає в хаосі політичної нестабільності, дріб'язкових чвар політиків та у зневірі суспільства, яке знову виявилось відстороненим від реальної участі в державотворенні. Відбувається повернення до старої моделі державного управління та суспільно-політичного життя, що неминуче призведе до нівелювання досягнень (а вони, безперечно, є) на шляху до становлення громадянського суспільства.

Відтак четверта спроба національного державотворення та формування громадянського суспільства теж може виявитися невдалою. Щоб не допустити цього, потрібно, перш за все, дійти порозуміння між суспільством і провладною елітою та налагодити їхню співпрацю. Проблематика місця і ролі ідеї громадянського суспільства в суспільно-політичних процесах вже перестала бути суто теоретичною, такою, що стосується лише науковців та певної кількості зацікавлених осіб. На сучасному етапі – це невід’ємна складова та запорука успішної діяльності держави і легітимності державної влади.

Політолог С. Телешун зазначає: „За роки, що минули після „помаранчевої революції”, тема розвитку громадянського суспільства в Україні та його впливу на державні і політичні інститути влади широко обговорювалася не лише в колі державних і політичних діячів,

а й науковців, журналістів, представників громадських організацій. Це, перш за все, пов'язується з тим, що після останніх президентських виборів в нашій країні склалися унікальні умови для формування громадянського суспільства, яке б могло відповідати усім канонам світової демократії. Однак у цей період український політичний істеблїшмент не зміг запропонувати рамкові, але обов'язкові для всіх акторів правила гри, які б стали базовими правовими нормами для утворення нових інституційних традицій „суспільного прогресу”. Натомість амбіції та в значній мірі нефаховість цього істеблїшменту у сфері суспільних відносин і державного управління стали причиною того, що бажання мільйонів громадян перетворилися на пропагандистські кліше, що вкладається в тезу „влада понад усе”. Навіть тоді, коли цю владу політики обіцяють використати на благо всього народу. Україна знову, як і 1991 року, опинилася на перехідному етапі формування „нових/старих” правил гри. Після „романтично-номенклатурного”, „державно-капіталістичного” і „олігархічно-демократичного” етапів українське суспільство увійшло у фазу „корпоративної демократії” (або „легалізаційного періоду”), де обмежена кількість політико-економічних гравців за допомогою фінансів, політико-корупційних послуг, інформаційних маніпуляцій, а також судової системи фактично сформувала нові правила гри, які усунули громадян від прямого впливу на політичні процеси, унеможливили інтелектуальну і кадрову конкуренцію, підмінивши їх партійним та імперативним квотуванням” [3, с. 3-8].

Проблема історичної періодизації ідеї громадянського суспільства в Україні важлива як з точки зору пошуку спільних рис, актуальних для різних етапів її розвитку, визначення традицій національного державотворення, так і з огляду на перспективи побудови правової, соціально-орієнтованої держави.

Досвід становлення інституцій громадянського суспільства в Україні засвідчує складність та неоднозначність цього процесу, його пов'язаність з проблемами державотворення та легітимації влади. Історія становлення громадянського суспільства в Україні дає цінний емпіричний матеріал, використання якого дозволяє більш ефективно та обґрунтовано підійти до вивчення проблеми. В подальшій роботі ставимо за мету поглибити дослідження проблематики взаємозалежності легітимності політичної влади та дієвості інституцій громадянського суспільства. Саме ця комбінація є необхідною умовою розбудови української державності на демократичних засадах та гуманістичних принципах.

Література:

1. Зеленько Г. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні // Наукові записки / Збірник – К.: ШІЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 247 - 263.

2. **Зеленько Г.** Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. Доповіді III міжнародної наукової конференції (Львів, 20 – 22 травня 2005 р.) www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_4/Zelenko.doc.

3. **Телешун С.** Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2008. – № 1. – С. 3 - 8.

4. **Чувардинський О. Г.** Громадянське суспільство в Україні: історичні корені // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2008. – № 1. – С. 158 - 164.

5. **Чувардинський О. Г.** Історична рефлексія поняття „громадянське суспільство” та його філософська еволюція // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2006. – № 3. – С. 69 - 75.